

לשכת רב הקמפוס

אוניברסיטת בר-אילן

הפקולטה למדעי היהדות

דף שבועי

פרשת וישלח, תשע"ה
מספר 1097המרכז ללימודי יסוד ביהדות
ע"ש הלנה ופאול שולמן

'מעשה אבות סימן לבנים': קורותיו של רשב"י באגדת חז"ל כשחזור מקביל לסיפורו של יעקב אבינו

ישעיהו בן פזי

הסיפור המפורסם על קורותיו של ר' שמעון בר יוחאי במערה, מובא במדרש "בראשית רבה" לפרשתנו בסמיכות לדרשת המילים 'וַיָּבֵא יַעֲקֹב שְׁלָם'. לכאורה, הקשר בין הסיפור לבין הפסוק המקראי שעליו הוא מוסב - רופף. עיון נוסף מלמד שאפשר להצביע על זיקה עמוקה בין קורותיו של יעקב אבינו לבין קורותיו של רשב"י בבחינת 'מעשה אבות סימן לבנים'. דוגמא ידועה לזיקה זו היא מערכת היחסים המתוחה שבין היהודים לרומאים. מערכת היחסים בין יעקב לעשיו מתבארת ומתפרשת אצל חז"ל, בין השאר, מתוך פרספקטיבה של מערכת היחסים המתוחה בין היהודים לרומאים – ממשיכי ישותם המטא-היסטורית של יעקב ועשיו, וכן להפך: יחסי יהודים ורומאים מקבילים פשו ומשמעות דרך ההתבוננות במאבקי יעקב ועשיו. מתברר שגם הסיפור שלפנינו שייך לסוגת סיפורים ופירושים זו. נוסח הסיפור כאן מייצג את המסורת הארץ ישראלית, והוא שונה ברב ובמעט מהנוסח הבבלי. להלן נתמקד בחלקו הראשון של הסיפור:

ויחן את פני העיר חנן את הפנים שבעיר, התחיל משלח להם דוריות, ד"א ויחן את פני העיר התחיל מעמיד (את) הטליסין ומוכר בזול הדן [א] אמר [ינן] שאדם צריך להחזיק טובה למקום שיש לו הנייה ממנו. ר' שמעון בן יוחי עשה (=היה) טמון במערה י"ג שנים הוא ובנו אוכלים חרובים של גירודא עד שהעלה גופן חלודה. בסופה יצא וישב על פי המערה. ראה צייד אחד עומד, צד ציפורים, וכאשר היה שומע בת קול מן השמים אומרת 'דימוס' (=שחרור) הייתה בורחת, 'ספיקולה' (=עונש מיתה) הייתה ניצודה, אמר: ציפור מבלעדי שמים לא ניצודה, על אחת כמה וכמה נפשו של בן אדם. יצא, מצא שהגזרות דעכו. באו הוא ובנו ונתרפאו במרחץ של 'בית מקד' (= כנראה מרחצאות חמים של טבריה). אמר לו בנו: אבא, כל הטובות הללו עשתה לנו טבריה ואין אנו מטהרים אותה מן המתים? מה עשה? לקח תורמוסין וחתך תורמוס והשליך החתיכות והמת עולה והם נושאים ומוציאים את המתים עד שטיהר אותה רשב"י מן המתים [...].¹

חלק זה של הסיפור מתאר את בריחתו של רשב"י למערה, יציאתו ממנה, חזרתו לעיר ותיקון העיר – טיהורה מטומאת מת. המשך הסיפור (שלא הובא כאן) מתאר את המערערים שקמו על פועלו של רשב"י, ואת תגובתו כלפיהם. להלן נבקש להראות כי בעל האגדה עיצב את קורותיו של רשב"י בחלק הראשון כשחזור של בריחתו של יעקב מעשיו ושיבתו חזרה. קצה חוט לזיקה אפשרית בין קורותיו של רשב"י באגדה לבין הפרדיגמה המקראית אפשר למצוא בקשר הגלוי שקושר בעל האגדה בין "תיקון העיר" שעושה יעקב לבין "תיקון העיר" של רשב"י. אולם מתברר שקיימים קשרים רבים נוספים. כדי לעמוד על מלוא הזיקה שבין המקורות, יש לדעת שבעל האגדה קורא את פסוקי המקרא עם מטענם המדרשי.

א. בריחה. בבראשית רבא לא נאמר בפירוש כי הבריחה למערה היא תוצאה של גזרות השמד, אולם דבר זה עולה בעקיפין מתוך העובדה שהם יצאו מהמערה כשדעכו הגזרות. במקבילות ארץ ישראליות מאוחרות (אסתר רבא וקהלת רבא) צוין בפירוש כי רשב"י ובנו הסתתרו במערה בימי השמד, ובמדרש תהילים נדרשו מילות הפסוק "מַמְתִּים מִחֶלֶד" באופן שאינו מותיר מקום לספקות: "אלו הנחבאים מפני הצוררים עד שעלתה בגופם חלודה, כגון ר' שמעון בן יוחאי שעשה במערה הוא ובנו שלוש עשרה שנים". גם יעקב ברח מעשיו אחיו שביקש להורגו: "הִנֵּה עֲשׂוֹ אֶחָיִךְ מִתְנַחֵם לָךְ לְהַרְגֶךָ... וְקוֹם בְּרַחֲלֶךָ אֶל־לְבָן"

* ד"ר ישעיהו בן פזי, מרצה בבית הספר ללימודי יסוד ביהדות באוניברסיטת בר אילן ובמכללת אשקלון.

¹ בראשית רבה עט, מהדורת תיאודור-אלבק עמ' 940-942.

(בראשית כז:מב-מג). נקודת הדמיון הראשונה בין קורותיו של רשב"י לקורותיו של יעקב נעוצה אפוא בעובדה ששניהם נאלצו לברוח ממקומם לפרק זמן ממושך. זה ברח מעשיו ההיסטורי וזה ברח מעשיו הטיפולוגי, המטא-היסטורי.

ב. הסתתרות ולימוד תורה. עיסוקם של רשב"י ובנו במשך שלוש עשרה שנה של הסתתרות במערה, לא צוין בצורה מפורשת בנוסחיה הארץ ישראלים של האגדה, ולכאורה הוא נותר עלום. המקור היחיד המבהיר כי במשך שנים אלו למדו האב ובנו תורה היא המקבילה הבבלית (בבלי שבת לג ע"ב), שם נאמר בפירוש כי "כולי יומא גרסי". ברם נראה שהעיסוק בתורה למי שתורתם אומנותם נרמז בכך שצוין שלאחר שלוש עשרה שנה ביקשו לצאת. ודוק: הם עדיין לא ידעו שהגזרות דעכו, ואם כן מדוע דווקא אחר זמן זה? במקורות ארץ ישראלים, שלוש עשרה שנים הוא פרק זמן בעל משמעות טיפולוגית המציין את אורך התקופה שבה אדם מקבל את תורת רבו.² לכאורה אין המקרא מציין אירוע דומה שאירע ליעקב. בניגוד לפשוטו של מקרא, מתארים חז"ל את בריחתו והסתתרותו של יעקב בצורה המזכירה מאוד את קורותיו של רשב"י. בכמה מקומות במדרש נאמר כי יעקב לא ברח מיד לבית לבן, אלא הסתתר במערה ושימש את עבר במשך ארבע עשרה שנה. רק לאחר מכן פנה לביתו של לבן. כך למשל נמסר במדרש בראשית רבא סח: "ויצא יעקב חזקיה אמ' בן ששים ושלש שנה היה יעקב אבינו בשעה שנטל את הברכות עשה עוד ארבע עשרה שנה מוטמן בארץ ושמש לעבר". לפי מקור זה נראה כי יעקב התחבא במערה (= מוטמן בארץ) במשך ארבע עשרה שנה ולמד תורה מפיו של עבר. אחד מבעלי המדרש (שם) אף מציג את יעקב כחכם טיפוסי הלומד תורה מתוך מיעוט שינה: "וישכב במקום ההוא ר' יהודה א' כאן שכב, כל י"ד שנה שהיה מוטמן בארץ ומשמש לעבר לא שכב". ההשוואה דלעיל מעמידה אותנו, אפוא, על כמה קווי דמיון שבין יעקב לרשב"י: בזמן בריחתם נטמנו שניהם במערה במשך זמן רב וניצלו את זמנם ללימוד תורה. זה שלוש עשרה שנה וזה ארבע עשרה שנה. שניהם קנו את התורה בדרך צער: זה במיעוט שינה וזה בהסתפקות באכילת חרובים.

ג. התלבטות אם לשוב, התגלות ה' והבטחת ההשגחה. אף על פי שתמו שלוש עשרה שנות לימוד תורה, ורשב"י היה מעוניין לצאת מן המערה, עדיין קינן בלבו הפחד מפני גזרות הרומאים. ההחלטה לצאת גמלה בלבו לאחר ששמע בת קול משמים והבין ממנה שה' משגיח עליו. אף יעקב התלבט אם לעזוב את בית לבן ורק לאחר התגלות ה' שקראה לו לשוב לארץ אבותיו וההבטחה שה' ישמור עליו - הוא יצא מבית לבן כדי לשוב לארץ ישראל. רעיון ההשגחה כגורם שמפיג חשש מפני האויב מחד גיסא ומדרבן לעזוב את מקום המקלט ולחזור מאידך גיסא, מופיע בקורותיהם של רשב"י ושל יעקב בעיתוי דומה. שלב שבו מיצו את שהייתם במקום המקלט ויש להם רצון לשוב חזרה, אך עדיין מקנן בהם החשש והפחד מפני מי שרודף אותם ומבקש להורגם. רעיון זה מופיע, אפוא, כ'קו פרשת המים' החוצץ בין תקופת הבריחה וההסתתרות לבין תקופת השיבה חזרה.

ד. פציעה וריפוי. השיבה לעיר בגוף שלם. רשב"י ובנו עזבו את המערה שלמים בתורתם אך פצועים בגופם, ורק לאחר שרחצו במעיינות החמים ונרפאו מפצעי החלודה שעל גופם, נכנסו לעיר. גם יעקב נפצע בדרכו חזרה לאחר שהמלאך, 'שרו של עשיר', נגע בכף ירכו וגרם לו לצלוע עליה (בראשית לב:כו). שיבתו של יעקב לארץ לכאורה עדיין לא הייתה שלמה כי גופו עדיין לא היה שלם. בניגוד לפשטי המקראות, מדרשי חז"ל מוציאים את יעקב מפרשה זו בריא ושלם לחלוטין. כך למשל, מסביר המדרש את הפסוק 'וַיִּזְרְחֵלוּ הַשָּׁמַשׁ', "אמ' ר' ברכיה ולמי לא זרחה השמש? אלא לו לרפתו אבל לאחרים אורה".³ לענייננו יש חשיבות מיוחדת לדברי המדרש על הפסוק 'וַיָּבֵא יַעֲקֹב שָׁלֵם' (בראשית לג:יח). לפי פשוטו הכוונה שיעקב בא לעיר ששמה שלם. ידועים דברי המדרש שמפרשים מילה זו כתואר: "שלם בגופו, לפי שכתוב והוא צולע על ירכו ברם הכא שלם בגופו".⁴ מעניין שהדעה שלפיה הפגיעה בגופם של החכמים בדור השמד אינה אלא שחזור מטא היסטורי של הפגיעה הגופנית שפגע 'שרו של עשיר' ביעקב, מצויה כבר במדרש: "ויגע בכף ירכו - נגע בצדיקים שהן עתידים לעמוד ממנו זה דור של השמד" (ב"ר פרשה עז, ג). קווי הדמיון בין רשב"י ליעקב מתחדדים עוד יותר לאור העובדה שבסופו של דבר שניהם נרפאו מפציעתם ושבו לעיר שלמים בגופם. עלינו לשים לב גם לדרך הריפוי: יעקב נרפא בחום השמש ורשב"י בחום המים.

ה. תיקון העיר. לאחר שרחצו בחמי טבריה ונרפאו מפציעיהם פנו רשב"י ובנו לטהר את העיר ממתיה. פעולה זו מוגדרת בחלק מנוסחי האגדה כ'תיקון העיר'. נציין כי ברוב הנוסחים הארץ ישראלים של הסיפור נאמר בפירוש כי הדגם שלאורו פעל רשב"י בבואו לטהר את העיר טבריה מצוי במסורת מדרשית הקובעת שיעקב תיקן 'איטליסין' בעיר בשוכו לארץ לאחר שנות גלותו. דגם זה מסביר מה הניע את רשב"י לעשות תיקון בעיר.

² ראו למשל: פסיקתא דרב כהנא, (מהד' מנדלבוים) יא: כב ד"ה 'ר' לעזר'; אדר"נ נ"א פ"ו ד"ה 'דבר אחר'.

³ בראשית רבה פרשה עח: ה ד"ה 'וַיִּזְרְחֵלוּ הַשָּׁמַשׁ'.

⁴ ב"ר פרשה עט, ה ד"ה 'וַיָּבֵא יַעֲקֹב שָׁלֵם'.

קורותיו של רשב"י כפי שסופרו באגדה, נעות אפוא על התוואי שסלל יעקב אבינו, תוואי שקווי המתאר שלו משתקפים בדברי המקרא המפורשים ובמדרשי חז"ל. את האגדה - על פי טיעון זה - יש לקרוא בכפל פנים: ברובד העילי והגלוי מופיע מהלך מסוים של אירועים שאירעו לרשב"י ובנו, מהלך תמים כביכול, אולם הרובד הפנימי מלמד אותנו כי מהלך זה אינו עומד בפני עצמו אלא מעוצב בהשראת קורותיו של יעקב אבינו. יש לראות קורות אלו כתשתית העומק של האגדה. מתברר שבעל האגדה תופס הן את רשב"י והן את יעקב אבינו כגילויים של ישות ארכיטיפית מטא-היסטורית, תפיסה המאפשרת להשליך את תכונותיו של האחד על האחר, מבלי להתחשב בהפרש השנים בין שתי הדמויות. לא רק שקורות רשב"י משחזרות את קורותיו של יעקב אלא להפך: תכונותיו ועולמו הרוחני של רשב"י (וכיו"ב דמויות 'טיפוסיות' נוספות של חכמים) עשויות ללמד אותנו על תכונותיו ועולמו הרוחני של יעקב. הדהוד קורות ימי האבות בתוך ההווה הקשה והמורכב - כפי שהדבר בא לידי ביטוי באגדה על רשב"י - נסך מן הסתם רוח של תקווה ועידוד בקרב שומעי האגדה או קוראיה, וסייע להם למצוא פשר למציאות חייהם.

הדף מופץ בסיוע קרן הנשיא לתורה ולמדע
 כתובתנו באינטרנט: <http://www.biu.ac.il/JH/Parasha/>

עורך: הרב ד"ר חיים טלבי